

Марија Пастор-Кичи

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ГУСТАТИВНИХ КАТЕГОРИЈА У СРПСКОМ И МАЂАРСКОМ ЈЕЗИКУ

Рад се бави проучавањем појмова и израза везаних за чулни доживљај укуса у српском и мађарском језику. Опажање света око нас представља универзално својство човека; међутим, ментална репрезентација и концептуализација чулних опажања у великој мери зависе од језика изражавања датих појмова. Циљ рада је да се путем контрастивне семантичке анализе испитају најважније сличности и разлике у језичком изражавању густативних појмова 'слатко', 'слано', 'кисело' и 'горко', који се у српском и мађарском језику традиционално сматрају основним укусима. Сходно томе, разматраће се етимологија назива, њихова денотативна и конотативна значења, концептуализација, као и њихова заступљеност у фразеологизмима на оба језика.

Кључне речи: перцепција укуса, густативни појмови, језичка слика света, српски језик, мађарски језик.

The paper examines concepts and expressions related to the sensory experience of taste in the Serbian and Hungarian languages. While the perception of the surrounding world is a universal human capacity, the mental representation and conceptualization of sensory experiences are largely shaped by the language through which these concepts are expressed. The aim of this study is to identify, through contrastive semantic analysis, the key similarities and differences in the linguistic expression of the gustatory concepts 'sweet', 'salty', 'sour', and 'bitter', which are traditionally regarded as basic tastes in both Serbian and Hungarian. The analysis will consider the etymology of these terms, their denotative and connotative meanings, their conceptualization, as well as their occurrence in phraseological units.

Key words: taste perception, gustatory concepts, linguistic view of the world, Serbian language, Hungarian language.

1. Уводна разматрања. Предмет рада јесте посматрање језичког одражавања појмова који су настали услед перцепције укуса у српском и мађарском језику. Чула која представљају основне инструменте опажања света око нас јесу универзално својство људске врсте (ROT 2004; CSÉRE et al. 2007). Сходно томе могло би се очекивати да је и вид њихове концептуализације и језичког изражавања универзалан у свим језицима. Међутим, и поред бројних изражајних еквивалената увек постоје и одређена одступања, пошто сваки језик на својствен начин моделира језичку слику света (BAŃCZEROWSKI 1999, 2008; SIROKA 2012; Алдачић 2016). Дакле, претпоставља се да ће се и у корпусу истраживања, који је састављен помоћу грађе различитих речника српског и мађарског језика (в. списак у одељку Извори), показати да ће, услед просторно-културалних односа српског и мађарског народа, језичка слика примарне перцепције укуса, као и њихова ментална репрезентација у апстрактнијим слојевима језика, бити у приличној мери еквивалентна. Упркос томе очекује се и појава одређених разлика у концептуализацији ових категорија које ће се показати првенствено у етимолошком и фразеолошком оквиру два посматрана језика.

1.1. ПСИХОФИЗИЧКА ПОЗАДИНА И ЈЕЗИЧКА МАНИФЕСТАЦИЈА. Првобитна функција опажања и препознавања укуса (нераздвојиво од осета мириса) била је заштитна и играла је улогу у процени ваљаности и исправности хране. Наиме, мирис штетних (отровних или покварених) намирница махом је одбојан, а њихов укус изазива гађење. У тој фази развоја језичко изражавање густативних квалитета вероватно је било дихотомно, тј. у виду наглашеног поларитета концепта одбојног и привлачног из којег су се затим постепено издвајале нама познате тзв. „основне” категорије укуса (‘слатко’, ‘слано’, ‘кисело’ и ‘горко’) и њихове даље нијансе. Процес диференцијације именовања појединих квалитета вероватно се одвијао на сличан начин као што су то у домену боја установили Берлин и Кеј у својој класичној теорији о називима основних боја и принципима њиховог појављивања у језицима света (BERLIN – KAY 1969 – наводи ANDRIĆ 2011: 134; 2020: 31).

Када се, међутим, говори о концептуализацији осета укуса и њиховом језичком изражавању треба водити рачуна о томе да се свесно разлучи сам механизам психофизичке перцепције густативних надражаја од њихове менталне репрезентације у традицији и културној баштини различитих људских популација широм света. Наиме, савремена психофизичка истраживања су на прелазу између 20. и 21. века експерименталним путем негирала реално постојање тзв. *четири основна укуса* које је почетком 20. века на традиционалним европским основама установио Хенинг (HENNING 1916 – наводи CSÉPE et al. 2007: 303–304; DELWICHE 1996; ERICKSON 2008) и уместо тога показала да се укуси не опажају изоловано, већ у виду одређеног модела¹ у којем се квалитет стимулуса одређује на основу интегралног обрасца деловања свих активираних неурона, а не само једног специјализованог влакна које је задужено за преношење осета одређеног квалитета (ERICKSON 2008). Истовремено, у пољу гастрономије се и даље оперише појмом основних укуса, па је чак присутна и тенденција проширивања њихове палете,² док, с друге стране, још и данас постоје језици у којима је уместо проминентних назива основних укуса присутно одређено стање прелаза између дихотомне категоризације (‘непријатно’ – ‘пријатно’) и појава израза конкретнијег значења. Такав је, између осталог, и језик нганасан из самоједске скупине,³ у којем још није дошло ни до потпуне диференцијације назива укуса и мириса, а конкретни називи се добијају, између осталог, додавањем суфикса за означавање укуса и/или мириса именској основи са значењем ентитета чији се укус или мирис

¹ Такозвани модел укрштених образаца нервних надражаја, у оригиналу: „across-fiber pattern model” (ERICKSON 2008).

² Тако је, на пример, 1985. године у глобалним релацијама прихваћен тзв. умами као пети основни квалитет, чији је назив преузет из јапанског језика (значи ‘пријатан укус’), а својствен је глутаминској киселини (MSG) и поседује специфичне рецепторе на површини језика (Rotkovic 2022). Осим њега, разматрани су и други кандидати (нпр. љуто), међутим неки од њих се не перципирају путем густативних рецептора већ другачијих осета.

³ Самоједски и угро-фински језици представљају две главне гране уралске језичке породице која је почела да се раздваја око 4000. године п. н. е. Језик нганасан припада северносамоједским језицима чији говорници обитавају у Сибиру, док се средњоевропски мађарски језик заједно са обско-угарским (сибирским) језицима хантијским и мансијским убраја у угарски огранак угро-финске породице (A. Jászó 2007: 43).

жели изразити, нпр. *čajhəgə čaj* 'фини чај укуса чаја'; *bahəgə/bahitü* 'арома дивљег ирваса' итд. (SZEVEÉNYI 2009).

У српском и мађарском језику, у свакодневном поимању стварности, заступљене су четири основне категорије укуса ('слатко' – 'édes'; 'слано' – 'sós'; 'кисело' – 'savanyú' и 'горко' – 'keserű') које путем свог концептуалног утемељења у дубљим нивоима репрезентације оцртавају суптилне нијансе специфичних разлика у симболичкој манифестацији ових појмова које овај рад тежи да открије.

1.2. ТЕОРИЈСКА ПОЗАДИНА И МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР. При разматрању постављених питања рад се првенствено ослања на теорију *језичке слике свейџа* (JCC), која своје корене налази у радовима Хумболта и Витгенштајна, као и у радовима америчких истраживача Сапира и Ворфа, који су поставили своју познату хипотезу о међусобном условљавању и одређивању језика и култура.

У савременим лингвистичким истраживањима теорија JCC као тренд ојачала је крајем осамдесетих година 20. века (Алдачић 2016: 396) и у почетку вршила значајнији утицај на оријентацију лингвистичких школа у словенским земљама источне Европе (у Русији, Пољској, Чешкој и Словачкој), и то нарочито на пољу етнолингвистике као научне дисциплине која је у размишљању о језику чврсто повезана са културолошким, антрополошким, психолошким и социолошким наукама (ŠIROKA 2012: 297). Одређену улогу одиграла је и у развоју когнитивне семантике чији су познатији представници у светским размерама Лејкоф, Џонсон, односно Лангакер (BAŃCZEROWSKI 1999).

Овај рад се првенствено ослања на когнитивни приступ JCC-а, који се овде конкретно фокусира на концептуализацију густативних осета у српском и мађарском језику, а који се хипотетички изражавају првенствено кроз термине основних укуса, као и одређених лексема и израза (фразема). У раду се заузима став да JCC није безусловно објективна слика мерљиве стварности, већ много више показатељ колективне субјективне (неретко метафоричке или симболичке) представе о појмовима са којима се чланови заједнице редовно сусрећу.

Методолошки оквир се може окарактерисати као компаративна и контрастивна семантичка анализа која се не ослања на формално-језичке елементе, већ првенствено на појмовно-семантичке еквиваленте и разлике у два језика.

2. КОНЦЕПТУАЛНО-СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА ГУСТАТИВНИХ КАТЕГОРИЈА.

2.1. КАТЕГОРИЈА 'СЛАТКО'. Према ERHSJ⁴, придев *слагак* ('suavis') настао је од предсловенске сугласничке основе **sol-* која је затим путем изведенице **sold-ькѣ* резултирала придевом 'сладак' (као антонимом придеву *јорак*). По свом првобитном значењу означава пријатан, привлачан квалитет укуса који је попут 'укуса меда или шећера', док фигуративно означава 'стања и расположења испуњена задовољством, радошћу, срећом', односно 'доживљаје' који

⁴ Списак скраћеница за коришћене изворе дат је на крају рада.

у сензитивном или емоционалном смислу могу допринети постизању оваквих расположења (нпр. ~ *мирис*, ~ *живој*, ~ *сан*, ~ *шала*). Може такође реферисати и на ‘особу умиљатог изгледа и опхођења’ (нпр. ~ *девојка*, ~ *реч*). Израз *бићи слајке крви* значи ‘бити племенит, добар, саосећајан; бити умиљат, драг’. Међутим, придев *сладак* може указивати и на ‘непримерено задовољство сумњивих моралних вредности’ (нпр. ~ *лаж*, ~ *освећа*), као и у пословицама *слађа смоква преко њлоја* (*нећо она шћо се може убраћи кад човек хоће*) или *нема слађеј меса од краденој*, које бележи Вук Стефановић Караџић (1900). Указује, такође, и на ‘неискрене радње’ када неко својим љубазним опхођењем тежи да стекне одређене предности или да доведе у искушење некога ко може да пружи овакве бенефиције. На наведено се, на пример, односе следећи изрази: *сладак на језику* (‘онај који је претерано љубазан, ласкав, пун лепих речи’); *правии слајко лице* значи ‘улагивати се, додворавати се’.

У мађарском језику категорију ‘слатко’ означава придев *édes*, изведен из речи *íz* (‘укус’) пореклом из уралског прајезика (основног облика **ipsz* или **ipsz*) у којем је, поред густативног значења, вероватно реферисао и на олфакторни феномен (TESZ, EtSzT). Деривација је спроведена помоћу придевског суфикса *-(e)s* значења ‘поседовати квалитет означен основом’. Тако је првобитно настали придев по свему судећи означавао квалитет ‘који поседује (пријатан) укус/мирис’ као антоним квалитета без.

Основно значење овог придева у мађарском језику се иначе подудара са значењем српског придева *сладак*, као и са фигуративним значењима која се односе на пријатне осете и емоције, односно привлачне особине и карактерне црте (нпр. ~ *illat* ‘миомирис’; ~ *álom* ‘сан’; ~ *csók* ‘пољубац’; ~ *szavak* ‘речи’; ~ *remény* ‘нада’; ~ *lányka* ‘девојчица’ итд.) или етички противуречним колокацијама попут (~ *hazugság* ‘лаж’; ~ *bosszú* ‘освета’ итд.). Није, међутим, карактеристично да се овим придевом основног облика упућује на неискрене речи и скривене намере. За то се користе изрази који индиректно упућују на појам слатког квалитета кроз неку намирницу слатког укуса, нпр. *mézes-mázos beszéd* (*mézesmázos* = досл. ‘са глазуrom од меда’): ‘мед и шећер; бити слаткоречив’ (AND); *elhúzza a mézesmadzagot vki előtt/vkinek az orra [a szája] előtt* (*mézesmadzag* = досл. ‘уже натопљено медом’): ‘заваравати некога лажним обећањима; махати шаргарепама’ (AND); *cukros bácsi* ‘чика са бомбонама, педофил’ (AND).

Иначе, у мађарском језику реч *édes* у домену родбинских веза означава још и ‘релацију непосредног сродства’, нпр. *édesanya* ‘рођена мати’; *édesapa* ‘рођени отац’; *édestestvér* ‘рођени брат или сестра’ (ÉrtSz), што се комплементарно посматрано може поставити у паралелу са српским изразом *девејџа вода кисела* при означавању далеког или никаквог сродства (PMC).

2.2. КАТЕГОРИЈА ‘СЛАНО’. Према ERHSJ придев *слан* је (у суштини као и придев *сладак*) настао од предсловенске сугласничке основе **sol-*, која је затим (уместо изведенице на *-d*: **sold-ъкъ* > *сладак*) проширена формантом *-n* (**solnъ*) одакле је настао данашњи придев *слан*. Заједничка етимологија ова два придева у српском језику нам говори о концептуализацији ових квалитета као подједнако привлачних и значајних за чланове језичке заједнице, чак и у не

сасвим повољним ситуацијама, као нпр. у пословици: *Сухој земљи и слана је вода добра*, коју бележи Вук Стефановић Караџић (1900).

Првобитно значење придева *слан* ('salsus') је густативног карактера и означава појам који у себи садржи со или је засићен сољу, односно има карактеристичан укус соли или је припремљен употребом соли (РМС). Према *Речнику српскохрватскога књижевног језика* Матице српске (1967–1974), придев у фигуративном смислу може да значи 'нешто (нпр. особину или понашање) што је духовито, двосмислено, непристојно, простачки обојено' (нпр. ~ *узречице*, ~/*не*~ *вицеви*),⁵ као и 'нешто што је претерано скупо', нпр. ~ (*пре*~) *цене* 'нереално, претерано високе цене' (От).

Слано као 'интелектуални или духовити квалитет' је, на пример, повезан са изреком *Имајти соли у љави* (*џикви*) 'бити при памети, имати памети, бити паметан, разуман' (От), док супротно томе *солијти* [*некоме*] *мозак/џамеј* значи 'наметати некоме своје мишљење, ставове, беспотребно давати некоме савете' (От). Даље, човек без памети, који говори шта му на ум дође јесте *неслан чоек* (Вук), као и безвредан квалитет без изразитих одлика који се оцењује као *ни слано ни прарепо* (Мат), односно *неслано као џрава* (Вук).

Веза између сланог квалитета и високих цена лежи у чињеници да се у средњем веку веома тешко долазило до соли и да се за њу често плаћала висока цена (царина). Због тога она у изрекама и пословицама фигурира и као 'средство подмићивања', нпр. *џружјити некоме слану руку* 'подмитити чим, дати [или само обећати] награду' (РМС), али и као 'гест гостопримства и пријатељства' при доласку путника намерника или гостију (*гочекајти некога сољу и хлебом*). *Јесјти* [*с неким*] *со и хлеб* значи 'живети с неким у заједници; живети с неким у слози и пријатељству' (От), али *živjeti o soli i kruhu* или *nemati [ni] krštene soli* (Мат) указује на живот у тешком сиромаштву. Израз *со соли* [*нечеја*] исказује да је нешто 'бит, односно суштина нечега' (От). Није ни чудо дакле да квалитет сланог некад може да буде исто толико 'примамљив као и слатко', нпр. *навалијти* [*најрнујти, џојрчајти*] *као овце на солило* 'похлепно похрлити за нечим, дати се на нешто без размишљања' (От); *hrliti kao muhe na med; ići kao pčele na med* (Мат) 'радо и брзо поћи с одушевљењем на нешто, грабити/отимати се за нечим'.

У мађарском језику придев *sós* 'слано' је дериват именице *só* 'со', који се добија додатком суфикса *-s* значења 'поседовати квалитет означен основом' (TESZ, EtSzT). Иначе, сама именица *só* дели своје порекло са основом придева киселог квалитета *sav-* кроз прастари номен вербум **čaβz* или **čappa* значења 'кисело, киселити'. Одвајање речи за означавање сланог квалитета се по претпоставци одиграло најкасније до 8–9. в. наше ере. Заједничко по-

⁵ Напомена: услед континуираних промена у језику, могуће је да одређене семантичке нијансе речи и израза временом нестану или се делимично промене. То се у знатној мери односи на идиоматске изразе, односно фразеологизме, који су, услед процеса глобализације, нарочито подложни променама употребне вредности и забору. Тако се, на пример, поставља питање да ли су изрази попут *слане узречице* и *слани/неслани вицеви* заиста присутни у савременом српском језику или се већ могу сматрати архаизмима, насупрот изразу *неслане џале*, који је вероватно познат сваком говорнику српског језика. За прецизне одговоре требало би спровести темељна истраживања усмерена на ова и слична питања.

рекло назива ових квалитета поткрепљују изрази који по свом облику означавају други квалитет од очекиваног, нпр. *sóstej* (досл. ‘слано млеко’) у неким крајевима означава кисело млеко, а мађарски назив биљке *кисељак* јесте *sóska* (досл. ‘слана [биљка], сланица’). Опет, израз *megadja a savát-borsát vminek* (досл. ‘дати нечему соли/киселост и бибера/папра’) значи ‘зачинити причу нечим; знати како се ствари раде’ (Fo, Os). Наиме, традиционални (данас већ архаични) аломорф именичке основе *só-* у мађарском управо представља облик *sav-* који је заједнички облик за слани и кисели квалитет, док су се у савременом мађарском језику ови облици већ у потпуности раздвојили. Тако, одговарајући еквивалент израза *со соли [нечећа]* у мађарском јесте *az élet sója* (досл. ‘со живота’), односно *зачин живоћа* (AND).

Може се уочити да се основне густативне одлике овог придева подудајају у два језика, као и већина фигуративних значења. Тако, на пример, у случају концептуалне релације интелектуалних/духовитих потенцијала и сланог квалитета изрека *tudja, mennyi só kell bele* (досл. ‘знати колико соли треба ставити у нешто’) указује на особу која има искуства и зна како треба нешто урадити (Os), док *kevés van a sótartóban* (досл. ‘имати мало у сланику’) значи ‘бити приглуп’ (ONG, Os), односно ‘бити *неслан чоек*’ (Вук). У мађарском језику исти израз (*sótalán ember*) указује на досадног, нерасположеног човека без осећаја за хумор. Опет, израз *több a sava, mint a szava* (досл. ‘више соли него речи’) указује на супротност количине изговорених речи и мудрости у њима, нпр. ‘много збора а никаква створа; где је много приче, мало је рада’ (AND), док је израз *attikai só* (‘атичка со’) дословно повезан са класичном сентенцијом *sal Atticus* и указује на атички (старогрчки) начин досетљивог и духовитог говора. У наведеној сентенцији реч *со* метафорички је повезана са појмом оштроумности и духовитости (ERTSz), слично као у српском изразу *слане узречице* (PMC).

Међутим, релација сланог квалитета и појма вредности у мађарском језику се концептуализује на другачији начин него у српском. Иако је присутан концепт соли као ‘симбол заједничког живљења’: *egy só, (egy) kenyéret eszik [egy són (egy) kenyéren van v. él] vkivel* (‘јести [с неким] со и хлеб’ (ONG), со као ‘симбол добродошлице’ (*гочекаџи наколоа сољу и хлебом*) није присутан у мађарском језику. Уместо тога со некад фигурира као ‘симбол гостопримства’. Тако пословица *kinek savával élsz, főztit megdicsérsz!* (досл. ‘чију со једеш, јело му похвали’) указује на дужно поштовање угошћеног према домаћину (ONG, Os). У својој крајњој конотацији количина поједене соли представља сам ‘животни век’, нпр. изрека *nem eszik meg még egy kiló só* (досл. ‘неће појести још кило соли’) значи да ће особа 1) ускоро отићи; 2) преминути (Os).

Када се посматрају фразеологизми везани за релацију појма *слано* и цена или новца, у мађарском језику се и они донекле разликују. На пример, код израза *elég nehéz a só, ha drága* (досл. ‘прилично је тешка со ако је скупа’) и *könnyű a só, ha olcsó* (досл. ‘лагана је со ако је јефтина’), акценат је стављен више на физичку тежину, него на саму цену намирнице, а изрази указују на ‘спремност суочавања са животним препрекама’ (ONG, Os). Исто-времено изрека *слане цене* у мађарском не фигурише уз слани, већ уз љути

квалитет (BA): *borsos ár* (досл. ‘папрена цена’),⁶ *borsos számla* (досл. ‘папрени рачун’), а појам соли као средство за подмићивање се ни у ком облику не користи. С друге стране, ‘примамљива особина сланог укуса’ присутна је и у мађарском језику, као на пример, у пословици (*a vén kecske is megnyalja a só*t) (досл. ‘и матора коза со лиже’) која у српском има еквивалент *и сџара овца со лиже*, а значи ‘и старијег мушкарца још привлаче жене’ (AND).

Поред наведених, у народу живи још и појам ‘девалвације/обезвредивања’ ове намирнице у изрекама попут *a nyakába szó vkinek vmit*, тј. ‘прикачити/натоварити некоме нешто на врат; утапати некоме нешто’ (AND) (досл. ‘увалити некоме со на врат’) као нешто не толико вредно колико и тешко, а јединствена је у мађарском и реч *sóhivatal* (досл. ‘биро соли’) која чува успомену на доба када је коначно увођење новца као средства за плаћање укинуло раније средњовековне привилегије мењачница („бироа соли”) које су вршиле размену соли за новац, Тако је реч *sóhivatal* постала синоним за ‘бесмислену бирократију’ (BA).

У даљем помаку појма сланог на скали негативних конотација со се јавља још и у виду ‘средства наношења бола’ или ‘кварења, односно уништавања нечега’.

Тако интернационализам *мејњнуџи* (*сџавиџи/сџављаџи*) соли на живу рану (енг. *rub salt in[to] the wound*; нем. *Salz in jmnnds. Wunden streuen* [Fo])) у значењу ‘подсетити/подсећати некога на нешто непријатно, болно, обновити/обнављати нечије болне, неугодне успомене’ (От) има свој потпуни еквивалент и у мађарском језику у облику *sót hint vkinek a sebére/sebébe vki*.

Истовремено, изрека *elsózza a levest* (досл. ‘пресолити чорбу’) нема свој еквивалент у српском, а значи ‘упропастити/упрскати нешто; оде маст у пропаст’ (AND). Такође, ни пословица *sok szakács elsózza a levest* (досл. ‘много куvara пресоли чорбу’), односно ‘где је много бабица, килава су деца’ (AND) нема свој аналог, али у оба случаја претерано сољење фигурише као чин упропаштавања нечега.

Међутим, од свих конотација најнегативнију носи изрека старозаветног порекла⁷ *sóval hinti be vminek a helyét* (досл. ‘посејати со по месту нечега’), а значи ‘потпуно уништити’, односно ‘ставити/метнути крст на нешто/преко нечега’ (AND).

2.3. КАТЕГОРИЈА ‘КИСЕЛО’. Према ERHSJ придев *кисео* води порекло од прасловенског корена **kys-* значења: 1) ‘постати кисео, скиснути се’; 2) ‘постати мокар, влажан (покиснути)’; 3) ‘раскиснути размекшати’, уз напомену аутора речника да „*sva tri značenja ne nalaze se u svim narječjima*” (ERHSJ: 84). Актуелно густативно значење (‘acidus’) заступљено је у придевској изведеници на *-ел* и *-џи*: *кисео* (*-ла*, *-ло*), међутим као и већина назива укуса и *кисело*

⁶ Овде треба напоменути да се у савременом српском језику, као и у мађарском, данас много чешће користи израз *џапрене цене*, него *слане цене*. Међутим, сам податак да се појам сланог квалитета икада повезивао са концептом скупоће у српском језику, био је вредан помена у овој упоредној анализи, нарочито што се може пронаћи чак у три коришћена извора (Мат; От; РМС).

⁷ „И Авимелех бијаше град цео онај дан, и узе га, и поби народ који беше у њему, и раскопа град, и посеја со по њему” (Суд. 9:45).

поседује и своје олфакторно значење (‘који има оштар воњ, мирис киселине’ нпр. *кисела сјарина*, *кисели мирис* [РМС, РСАНУ]). Иначе кроз флексију корена **kys-* реч ствара семантичку везу и са изведеницама корена облика **kvas-* од којег потичу речи *квасићи* (‘влажити’), *квасина* (‘оцат, сирће’), *квас* (‘кисело пиће од раженог брашна’), *квасац* (‘гљивице које изазивају врење при производњи пива или изради киселог/дизаног теста’) (РСАНУ).

Примарно значење придева може се окарактерисати као нешто што ‘има укус оцта, сирћета, лимуна итд.’ или је ‘вештачки доведен у стање киселости додавањем киселине, стављањем у киселину или гљивичним врењем закишељен, укисељен’, односно има хемијско својство киселине (РМС, РСАНУ).

Фигуративно значење придева реферише на ‘људско расположење’ које одражава незадовољство, зловољу, снуженост (РМС), што указује на то да концептуализација овог квалитета углавном одражава ‘неугодан осећај’ попут туге, безвољности, непријатности (нпр. ~ *осмех*, ~ *жена*). Израз *најправији кисело лице* значи ‘бити мрзовољан, примити нешто с нерасположењем, јадно изгледати’ (Мат), док се израз *зајрисити киселу јабуку* тумачи као ‘морати се прихватити неугодна, мучна посла’ (От). Израз *кисело јрожђе* иронично указује на ствар коју би неко желео да има, али својим негативним ставом уверава друге да је она по њему безвредна, као што је случај у велеризму⁸ из Вукове збирке: *Кисело јрожђе не ваља, јџрну зуби од њећа. Казала лисица кад није моћла да ја добије*.

Појам ‘киселог као безвредног’ може се опазити и у изрекама *кисели красџавци* (‘глупост, неозбиљна ствар’), *деветиа вода кисела* (‘врло далеко сродство, далек или никакав род’), а у случају изреке *ни кисео ни весео* исказује се ‘карактер који је потпуно неодређен, безизражајан’ (Мат).

Крајње негативна концептуализација овог квалитета читава се у изреци *јролићи (јревалићи) сирће* што значи ‘учинити нешто лоше, забрљати’ (От) у суштини еквивалентног значења као у споменутој мађарској изреци *elsőzza a levest* (досл. ‘пресолити чорбу’).

Ипак, у збирци Вука Стефановића Карацића (1900) може се пронаћи и позитивнија конотација киселог укуса у пословици *Винце кисело срце весело*, мада овде добро расположење вероватно пре потиче од самог вина него од његовог киселог укуса, као што то потврђује и једна друга његова пословица *Добро је вина и киселица добра*.

Као што је већ речено, у мађарском језику морфолошке основе назива за *слани* (*só-/sav-*) и *кисели* (*sav-*) квалитет деле своју етимологију (в. 2.2.) путем прастарог номен вербума **čabъ* или **čappa* (TESZ, EtSzT). Тако се назив првобитно односио на оба квалитета, па се затим постепено одигравала спецификација значења. Данашњи облик придева је дериват именичке основе *sav-* додавањем именског суфикса *-(a)ny* (*savanyu* ‘киселина’) и придевског суфикса *-í* (*savanyú* ‘кисео’).

⁸ Велеризам је назив за посебну врсту фразеологизма препознатљивог облика, који се састоји од тврдње праћене референцом на субјекат који је то изговорио. Овај тип фразеологизма се веома добро уклапа у оквиру ироничних, циничних или апсурдних ситуација и нарратива. Фразеологизам је свој назив добио по лику Самуела Велера (Samuel Weller) из романа *Пиквиков клуб* писца Чарлса Дикенса (Charles Dickens).

Основне густастивне одлике и овог придева подударају се у оба језика, као и већина фигуративних значења, нарочито у случају концептуалне везе између киселог квалитета и ‘нерадо прихваћеног посла’ или ‘нерасположења’. Тако изрази *savanyú arcot/képet/pofát vág* (*vmihez*) или *olyan a képe, mint a savanyú uborka* (дос. ‘лице му је као кисели краставац’) значи исто што и израз *naйpавији кисело лице* (BÁ, MAT), а *beleharap a savanyú almába* представља потпуни еквивалент израза *записији киселу јабуку* (BÁ, OT). Постоји и израз *кисело ipожђе* (*savanyú a szőlő*) са истом ироничном назнаком за ‘недоступне ствари’ (FO, BUK), док веза киселог квалитета са појмом ‘безвредног или штетног’ се у нарочитој мери може пронаћи у мађарским фразеологизмима са одредницом *ecet* (‘сирће’) која је у етимолошком сродству са српском речју *оцаи*. Тако, на пример, изрека *ecettel fogja a legyet* (досл. ‘сирћетом хватати муве’) значи ‘погрешно започети нешто’ (OS); *ecetre maradt* (досл. ‘остати у/на сирћету’) односи се на женске особе које су остале уседелице (ONG); *ecetbe eszi magát* (досл. ‘изјести се у сирћету’) значи ‘свиснути од туге’ или у преносном смислу ‘укуселити се од једа’ (OS); док нам пословица *ecet nem változik borrá* (досл. ‘од сирћета неће бити вино’) говори да од нечег безвредног никада неће настати ништа вредно (OS).

2.4. КАТЕГОРИЈА ‘ГОРКО’. Према ERHSJ реч *їорак* води порекло од прасловенског корена **gor-* значења ‘горети’ (‘ardere’). Прасловенски придев на *-ъk* (*їорак*, *їорка*) густативног значења ‘amarus’ настао је од истог корена, а семантичка веза густативног квалитета *їоркої* и глагола *їорейѣи* даје основ и претпоставци да је придев *їорак* у концептуалној вези и са квалитетом *љуѣиої*. Наиме у неким пределима реч *љуѣи* значи и ‘врућ’, а има семантичку везу и са именицом *жїаравица* (ERHSJ).

Првобитно значење придева *ѳорак* указује на непријатан, неугодан укус кинина, пелина, док фигуративно значење упућује на ‘нешто што је испуњено тешкоћама’, ‘што се тешко преживљава’, што је ‘страшно или тешко’, односно ‘што је помешано с болом или је скупо плаћено’. Отуда изрека *јесѳи ѳорак хлеб/крух* значи ‘имати тежак живот’, а *ѳорка чаща* симболизује несрећу и зло (РМС), као што и *ѳроуѳаѳи ѳорку ѳилулу* значи ‘доживети велику непријатност, неправду или учинити нешто против своје воље’ (МАТ). Опет *ѳорка уѳеха* или *ѳорко задовољсѳво* означавају душевно стање које је помешано са болом, док *умесѳиѳи некоме ѳорку ѳоѳачу* значи ‘ставити некога у тежак положај’ (МАТ) и то – могло би се рећи – намерно.

Квалитет *јоркој* (као и у случају *слајкој* и *киселој*) такође указује и на ‘тоналитет комуникације’, као и на нечију ‘карактерну особину или расположење’. Тако изрека *искалийи/искаљиваийи жуч на [некоме, нечему]* значи ‘веома грубо поступити/поступати према некоме, с нечим, испољити/испољавати крајње негативан став према некоме, према нечему, погрдним речима напасти/нападати некога, нешто како би се дало одушка љутњи, гневу, бесу или неком свом незадовољству’ (От) где реч *жуч* попут пелина и кинина фигурише као типичан представник горког квалитета. Човек горког расположења је неко ко је, с једне стране, туробан, намрштен, а услед тога и заједљив и увредљив, односно *жучан*. Класична ознака *колеричкој* темперамента управо указује на тип човека код којег је флуид жучи доминантан. Отуда кад

се некеме *йокрене жуч*, значи да се разљутио (МАТ), а Вукова пословица *и у бухе жуч има* указује на то да се и наизглед безначајне особе могу разљути-ти/ујести.

У мађарском језику придев *keserű* ('горак') је изведеница угарске основе **kðćz* значења 'горак' додатком придевског суфикса **-rz*. По облику је сличан вогулској (мансијској) основи *kwāškértaxt-* значења 'оно што има кисели, горак укус', односно естонској⁹ основи *kwosértaxt-* значења 'оно што има љут, опор, горак укус или мирис'. Апсолутне основе ових речи (*kwāś-* и *kwos-*) у видној мери су сличне словенском корену **kvas-* (превоју од **kys-*) где је сличност могућа последица ареалних контаката међу уралским и индоевропским језицима, а свакако поткрепљује хипотезу да су се називи за поједине укусе постепено издвајали из јединственог назива који је првенствено интегрално означавао мање привлачне (одбојне, непријатне) квалитете као што су *љушо*, *ојоро*, *торко* или *кисело* без обзира на то да ли припадају густативном или олфакторном модалитету.

Основне густативне одлике и у случају придева *йорак/keserű* подударaju се у оба посматрана језика, као и већина фигуративних значења, а нарочито у случају концептуалне везе између горког квалитета и 'емоционалног стања', односно 'начина опхођења' према партнерима у комуникацији. Тако и у мађарском језику постоје изрази који *йорак* укус повезују са тешким животом, лошом судбином, невољним задацима. На пример, колокације *~ kenyér* ('~ хлеб'), *~ falat* ('~ залогај'), *~ pirula* ('~ пилула'), *~ pohár* ('чаша/калеж горчине/жучи'), *~ igazság* ('~ истина') имају идентично значење као у српском. Изрека *keserű az orvosság, de muszáj bevenni* (досл. 'лек је горак али се мора узети') указује на потребу подношења непријатних ситуација које у свом крајњем исходу решавају проблем и чине човека отпорнијим (ÉRTSz+), а у свом значењу је делимично еквивалентна српским изрекама *йуџаџи/йројуџаџи* *йорку* *йилулу* или *искаџиџи/йоџиџи* (*йиџи*) *йорку* *чаџу* (МАТ).

Постоје такође и фразеологизми у којима *жуч* (мађ. *epe*) симболише колерички темперамент и адекватан тон заједљиве комуникације. Тако *az epe beszél vkiből* ('то жуч из некога проговара' [AND]) значи да неко из зловоље или мржње говори неке нешто (ONG); *felforr az epéje/forr az epe vkiben* ('узаврела/прорадила је коме жуч' [AND]) казује да се неко крајње разљутио и да се једва суздржава у показивању беса (ONG, BĀ, Fo), док нам *epét okád (vkire/vmire)* ('излити/пролити своју жуч на некога/по нечему' [AND]) говори да неко крајње злонамерно говори о некоме или га немилосрдно исмева (ONG, Os).

Као антоним наведених изрека у мађарском језику постоји израз *galamb-epéje van* (досл. 'имати жуч голуба' [BĀ]), а у значењу 'бити кротак/питом као овца/голуб' (AND). Такође, за изражавање питомог/кротког карактера живе изреке попут *nincs epéje* (досл. 'немати жучи' [Os]); *epéje sincs, mint a*

⁹ Као што је претходно речено, вогулски (мансијски) језик заједно са остјачким (хантијским) језиком припада обско-угарском огранку угро-финске (уралске) породице и на тај начин се унутар угарске гране сматрају најближим језичким сродницима мађарског језика. Естонски језик се такође убраја у угро-финску грану уралске језичке породице, а унутар ње у балто-фински огранак (A. Jászó 2007: 43).

galambnak (досл. ‘немати ни жучи попут голуба’ [Os]); *oly szelíd, hogy epéje sem keserű* (досл. ‘бити питом да (му) ни жуч нема горчине’ [ONG]).

Свакако треба споменути још и изреке које у себи носе антонимију горког и слатког квалитета као у Његошевој крилатици из *Горској вијенци*: „Чашу меда јошт нико не попи што је / чашом жучи не загрчи / чаша жучи иште чашу меда, смијешане / најлакше се пију”, која нам поручује да живот са собом подједнако носи и пријатне и непријатне обрте. Свака радост у себи носи тугу, као и свака туга своју утеху. А ове крајности се само помешане дају поднети.

Најближе овоме у мађарском језику стоји пословица *aki sok mézet nyal, (sok) keserűt is fal* (досл. ‘ко много меда полиже, поједе и много горког’ [ONG]), а значи да се прекомерно уживање извесно плаћа патњом. Слично томе пословица *édest keserűvel elegyít a világ* (досл. ‘свет слатко с горким спаја’ [ONG]) говори нам да су пријатне ствари у животу обично праћене непријатнима, док *aki az édeset választja, a keserűt kapja* (досл. ‘ко бира слатко добија горко’) поручује да избор лакшег решења у животу често доводи до пораза.

3. ЗАКЉУЧАК. Концептуално-семантичка анализа лексема и језичких израза везаних за густативне појмове у српском и мађарском језику показала је да ове категорије у јасној мери оцртавају језичку слику стварности везану за посматране појмове у два језика, чак и у суженом оквиру какав један рад овог типа омогућава.

Најбитнији закључак јесте да се на нивоу менталне репрезентације категорије укуса концептуализују и поларизују првенствено по хедонистичком принципу (‘непријатно/одбојно’ – ‘пријатно/привлачно’) где крајње поларитете у оба језика представљају категорије ‘горко’ и ‘слатко’, док категорије ‘слано’ и ‘кисело’ показују делимичан помак из аспекта вредновања у два језика. Тако се у српском категоријама ‘слано’ помиче на скали вредности према привлачнијем полу које означава категорија ‘слатко’ што се читава и у њиховом заједничком корену **sol-*, док у мађарском језику појмовну и етимолошку блискост у већој мери деле категорије ‘слано’ и ‘кисело’ што резултира и релативном неутралношћу ових категорија наспрам граничних категорија, иако се у интервалу ‘кисело’ примећује сличан принцип концептуализације у домену емоционалних конотација у оба језика.

Осим тога, етимолошко поређење назива укуса такође поткрепљује претпоставку о постепеном издвајању појединих категорија из дихотомног концепта густативних квалитета.

ИЗВОРИ

РСАНУ: *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, 1–. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1959–.

Вук: Вук Стефановић Караџић. *Српске народне приповјестке, зајонейке и пословице*. Књига друга: *Пословице и у обичај узетије ријечи*. Београд: Српска краљевска државна штампа-рија, 1900. <<https://www.antikvarne-knjige.com/elektronskeknjige/assets/uploads/Vuk-Karadzic-Poslovice.pdf>> 26. 07. 2023.

От: Ђорђе Оташевић. *Фразеолошки речник српског језика*. Нови Сад: Прометеј, 2012.
 РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*. I–VI. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1974.

*

AND: ANDRIĆ Edit. *Magyar–szerb frazeológiai szótár. Mađarsko-srpski frazeološki rečnik*. Novi Sad: Izdavački zavod „Forum”, 2024.
 ÉRTSZ: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959–1962.
 BÁ: BÁRDOSI Vilmos. *Magyar szólások, közmondások adatbázisa*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2012. <https://baranyilaszlozsolt.com/pciskola/TAMOP-4_2_5-09_Magyar_szolások_kozmondások_adatbázisa.pdf> 15. 05. 2023.
 TESZ: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
 ÉRTSZ+: *Értelmező szótár+*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2007.
 FO: FORGÁCS Tamás. *Magyar szólások és közmondások szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2004.
 MAT: Josip MATEŠIĆ. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: IRO „Školska knjiga”, 1982.
 ONG: O. NAGY Gábor. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat, 1966.
 ERHSJ: Petar SKOK. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: JAZU, 1971–1974.
 OS: SZEMERKÉNYI Ágnes. *Szólások és közmondások*. Budapest: Osiris Kiadó, 2009.
 ETSZT: *Etimológiai szótár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2006.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

АЛДАЧИЋ, Дејан В. Ауторски текстови и реконструкција језичке слике света. Стана Ристић, Ивана Лазић Коњик, Ненад Ивановић (ур.) *Лексиколођија и лексикографија у свейу савремених ђписујућа*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016, 395–408.

*

A. JÁSZÓ Anna. *A magyar nyelv könyve*. Budapest: Trezor Kiadó, 2007.
 ANDRIĆ, Edit. A piros és a vörös színnevek szerb megfelelői. *Hungarológiai Közlemények* XLII/3 (2011): 134–145.
 ANDRIĆ, Edit. *Tanulmányok a magyar és szerb színnevekről. Studije o nazivima boja u mađarskom i srpskom jeziku*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 2020.
 BAŃCZEROWSKI, Janusz. A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya. *Magyar Nyelv* XCV/2 (1999): 188–195. <https://epa.oszk.hu/00000/00032/00001/EPA_00032_magyar_nyelv_1999_02_banczer.html> 28. 06. 2024.
 BAŃCZEROWSKI, Janusz. *A világ nyelvi képe*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2008.
 BERLIN, Brent, Paul KAY. *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1969.
 CSÉPE Viktória, GYÖRI Miklós, RAGÓ Anett. *Általános pszichológia* 1–3. – 1. Észlelés és figyelés. Budapest: Osiris Kiadó Kft. 2007.
 DELWICHE, Jeaninne F. Are there ‘Basic’ Tastes? *Trends in Food Science & Technology* 7 (Dec. 1996): 411–415.
 ERICKSON, Robert P. A Study of the Science of Taste: On the Origins and Influences of the Core Ideas. *Behavioral and Brain Sciences* 31 (2008): 59–105. <<http://people.psych.cornell.edu/~jec7/pubs/erickson.pdf>> 12. 07. 2023.
 HENNING, Hans. Die Qualitätenreihe des Geschmacks. *Zeitschrift Psychologie* 74 (1916): 203–19.
 ROT, Nikola. *Opšta psihologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004.
 ROTKOVICZ, Miri. What is Umami? A Guide to Umami Taste, History, and Umami Foods. (2022). <<https://www.thespruceeats.com/what-is-umami-1664724>> 04. 08. 2023.
 SIROKA, Danka. A Linguistic Picture of the World and Expression of Emotions Through the Prism of Expressive Lexis. *Journal of Education Culture and Society* 2 (2012): 297–308. <https://www.researchgate.net/publication/307725800_A_linguistic_picture_of_the_world_and_expression_of_emotions_through_the_prism_of_expressive_lexis> 15. 06. 2023.
 SZEVEŘÉNYI Sándor. A nganaszan íz- és szaganevek rendszere. *Nyelvtudományi Közlemények* 106 (2009): 210–226.

Marija Pastor-Kiči

CONCEPTUALIZATION OF GUSTATORY CATEGORIES IN SERBIAN AND HUNGARIAN LANGUAGES

Summary

This paper examines concepts and expressions related to the sensory experience of taste in the Serbian and Hungarian languages. The senses, which constitute the primary means of perceiving the world around us, are a universal characteristics of mankind. Accordingly, one might expect the forms of their conceptualization and linguistic expression to be universal across languages. However, recent psychophysical research on taste perception shows that there is no isolated sensation of “pure” basic tastes. Rather, taste perception emerges from an integrated pattern of the “across-fiber pattern model”, which challenges the objectivity and stability of basic taste categories. Consequently, a uniform representation of gustatory concepts across languages cannot be assumed. The study is grounded in the cognitive theory of the linguistic view of the world, according to which each language models the experience of its speakers in a distinct way. Methodologically, the research adopts a comparative and contrastive semantic approach that focuses on conceptual-semantic correspondences and differences rather than formal linguistic structures. The corpus was compiled from a range of Serbian and Hungarian dictionaries. The conceptual-semantic analysis of lexemes and expressions related to taste indicates that these categories clearly reflect the linguistic view of the world in both languages, even within the limited scope of this study. The main finding is that, at the level of mental representation, taste categories are structured primarily along a hedonic axis (‘unpleasant/repulsive’ vs. ‘pleasant/attractive’). In both languages, the polar extremes of this axis are represented by ‘bitter’ and ‘sweet’. However, the categories ‘salty’ and ‘sour’ differ in their evaluative positioning. In Serbian, ‘salty’ shifts toward the more positively evaluated domain associated with ‘sweet’, a tendency also reflected in their shared root **sol-*. In Hungarian, by contrast, ‘salty’ and ‘sour’ display closer conceptual and etymological affinity, resulting in their relatively neutral evaluative status compared to the polar categories. Nevertheless, within the ‘sour’ category, both languages show similar patterns of emotional connotation. Finally, the etymological comparison of taste-related terms supports the assumption that individual taste categories gradually emerged from an originally more dichotomous conceptualization of gustatory qualities.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за хунгарологију
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
manyi@ff.uns.ac.rs

(Примљено: 1. априла 2026;
прихваћено: 19. маја 2026)